

GREEK MEDICAL MANUSCRIPTS OF THE PERIOD OF 16TH-MIDDLE 19TH CENTURIES

Karaberopoulos Dimitrios
Oeconomopoulou Alexandra

International Hippocratic Foundation of Kos, Athens, Greece

39th International Congress on the History of Medicine, Bari-Metaponto-Italy, 5-10 September, 2004, *Abstract Book*, number 71, (σε συνεργασία με την Αλεξάνδρα Οικονομοπούλου). *Proceedings*, vol. II, Edited by Alfredo Musajo-Soma, Progedit snc, Bari Italy, pp. 140-145. Και ανεξάρτητη έκδοση Αθήνα 2006, (σσ. 10).

Printing of medical books in the Greek language started in the 18th century with the first book being “*Antidotarium*”¹, in 1724, by Dr. Stavros Moulaimis, who studied medicine in Padova and later the Italian book about fever “*Istruzione, intorno alle febbri*, Venice 1734” by the famous Italian professor of Anatomy Domenico Santorini, (1681-1737), which in 1745 was translated in Greek by Anton Stratigos² and printed in Venice. Since then the printed medical books progressively were increased particularly at the beginning of the 19th century and especially after the foundation of Athens Medical School in 1837 and so the medical manuscripts, which circulated after the 16th century in the Greek region, were replaced.

The Greeks, who studied Medicine even as far back as the 16th century at the universities of Europe, especially in Italy (Padova, Pavia, Piza), were not enough to meet the demand in the Greek region. For this reason the Greek people utilized the medical manuscripts for their therapeutical needs. Characteristic are the phrases in some manuscripts, which show the purpose for which they were written. In a manuscript of 17th century by Dr. Nikolaos Agraphiotis³, it is written “*for use by patients of villages and places where no doctors nor pharmacists are available*”.

Another manuscript titled “*Treasure of health*”⁴ was written by Dr. Michael Kontopidis (1659-1705), who studied in Padova, “*in order*

¹ D. Karaberopoulos, «Stavros Moulaimis, *Antidotarium*, Venice 1724: The first medical book in the Greek language?», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ioannina, vol. 37, 2003, pp. 483-490.

² E. Legrand, *Bibliographie Hellenique, 18e siecle*, vol. 1, Paris 1918, p. 328.

³ Manuscript No. 256 in the Patriarchate Library of Jerusalem.

⁴ Manuscript No. 458 in the Patriarchate Library of Jerusalem. Regarding Dr. Micael Kontopidis' date of birth and death see Arist. Stergellis, *Le pubblicazioni degli studenti greci dell' Università de Padova nel 17o e 18 sec.*, Atene 1970, p. 225. G. Ploumidis, «Οι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α'. Artisti), Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα*, Venice, vol. 8, 1971, pp. 188-204.

to be used for treatment not only by experienced doctors, but by any person without any medical knowledge". Especially on page 97 he notes that *"all these, I saw with my eyes in Padovas' hospital when I was student and I went for practice everyday for seven years with the doctors, at the time of the most illustrious professors... in 1688"*.

In a manuscript titled *"Dictionary in three languages of the maladies of medicine"* Doctor Alexander Konstantinou⁵ noted that he wrote it in 1812 *"for the most usefulness by those who practice medicine in Greece"* and *"for a clear understanding by conventional doctors"*. Doctor Dionysios Pyrros⁶ in his *"Pharmacopoeia"*, published 1818, which was translated from the book of Luigi Brugnatelli (1761-1818), professor of Chimie in Pavia, noted that *"he wanted his Pharmacopoeia to be very useful to people, who don't have the means of living, and can't call doctors to their houses"*. And Balanos Vasilopoulos⁷ in 1719 interpreted Hippocrates' Aphorisms *«not for those who sufficiently studied medicine, but for those, who didn't attain a good amount of theory in medicine, as they chose to follow the practical sector"*.

The Greek medical manuscripts⁸ of the trial period, which are in various Libraries, can be classified in three large categories:

A. Manuscripts with texts of ancient Greek and Byzantine doctors. This category consists of 218 manuscripts. 123 of them refer to the ancient Greek doctors and most of them to Hippocrates Galen, Dioscuridis, and a few to Xenocretes, Areteos, Roufos and Adamantios. 95 manuscripts are attributed to Byzantine doctors: Aetios, Paul Aeginitis, Nemesios, Meletios, John Actuarios, Alexander Trallianos, John bishop of Prisdianon, Theophilos Protospatharios, Symeon Sethes, Maximos Planoudes, Nicolaos Myrepsos, Michael Psellos.

We must emphasize that Galen's interpretations of Aphorisms of Hippocrates were translated and commented in the modern Greek language by literary persons such as Markos Porphyropoulos (there are 8 manuscripts after 1713) and Balanos Vassilopoulos (there are 15 manuscripts after 1719). Also Doctor John Klados⁹ in 1823 translated in the modern Greek language Hippocrates' works *"About air, water and places"*, *"Law"* and Galen's *"The superior doctor is also a philosopher"*.

⁵ This manuscript is in the Public Record Office of Greece, number 47, G. Ladas 2.

⁶ D. Karaberopoulos, *The medical European knowledge in the Greek region, 1745-1821*, Athens, 2003, pp. 48 and 96.

⁷ Manuscript no 299 in the Patriarchate Library of Jerusalem.

⁸ Basic source of our study was the significant book of John Karas, *Sciences during Turkish domination, Manuscripts and printings*, Vol. 3, *The sciences of life*, Athens 1994.

⁹ Manuscript No. 51 of the Historical and Ethnological Society of Greece.

We note that Ad. Corays¹⁰ in 1816 had published in Paris the three previous mentioned works.

Dioscuridis' work "*De Materia Medica*" has been found in 16 manuscripts and it is interesting to note that one of them which is in the library of Monasteri Koutloumoussi (No. 239) of Mount Athos was translated in the modern Greek language in 1637 by Nikiforos Prigileas the Athenian, after the request of a habitant of Tyrnavos of Thessaly for his use and for doctors without university training. Another manuscript no 113 of the Library of Monasteri Olympiotissa contains texts of Dioscoridis, which were translated in modern Greek by Maximos Peloponnesios. Also another manuscript¹¹ "*De Materia Medica*" was written in 1774 by a habitant of the village Milies of Mount Pelio in order to use it for his therapeutic needs and also by the other habitants of the village.

B. The second category is the Anonymous manuscripts in which there are 334 of them. From these, two manuscripts of the period of the 18th century have been found in History of Medicine and the first one titled "*Short History of Medicine*"¹² ends by mentioning the French Doctor Philippe Pinel, (1745-1826), and the second one titled "*Short history about the beginning and progress of medicine art and some important doctors*" is transcription, as we have shown, of the Greek book by Doctor Konstantin Michael¹³, (1751-1816), who studied and worked in Vienna. Another two manuscripts have been found with content referring to the circulation of blood titled "*About microsism and its circulation and a little as to how the circular movoment of blood is done*"¹⁴. 10 manuscripts have content about diet of old men, in gout etc. and 23 have been found having their content in alpfa-beta manner the names of diseases and herbs, as the manuscript of George Konstantinou¹⁵.

The most anonymous medical manuscripts are the called popular remedies, which were written on the basis of the work of the ancient Greek doctors and the medicine of common citizens¹⁶. Impressive is the great number of anonymous popular manuscripts, which contained cures

¹⁰ See Phil. Eliou, *Hellenic Bibliography of 19th century. Books-pamphlets*. Vol. 1, 1801-1818, Athens 1997, No. 1816.46, p. 461.

¹¹ Manuscript No. 78 of the Library of Milies Peliou.

¹² Manuscript No. 1504 of the National Library of Greece. Dim. Karaberopoulos, "The manuscript "A Short History of Medicine" (end of 18th - Beginning of 19th century) of the National Library of Greece", *Deltos*, 23, 2002, pp. 16-19.

¹³ D. Karaberopoulos, *The first History of Medicine in the Greek language*, Publisher A. Stamulis, Athens 1994.

¹⁴ D. Karaberopoulos, «Presentation of a manuscript of 18th century regarding circulation of blood», *23rd Annual Panhellenic Medical Congress*, Athens 1997, *Proceedings*, p. 27.

¹⁵ Manuscript in the Public Record Office, Greece, number 47, G. Ladas 2.

¹⁶ Ag. Tselicas, «The Greek populal remedies: A scorning category of manuscripts". In Ath. Diamantopoulos (ed.), *Byzantine Medical manuscripts*, Athens 1995, pp. 57-69.

for diseases and the properties of herbs. Through this manner people were able to cover the shortage of scientific doctors, or they were a help to those who didn't have the economical ability to call a doctor.

We have noticed that quite a few anonymous manuscripts start their text with the names of Hippocrates, Galen, Dioscuridis and Meletios, and we assume that the writers of these anonymous popular manuscripts wanted to place greater importance on their manuscripts or they originated from a common shared model, which was composed in the 16th century. Also it is interesting to mention that some of the popular remedies contain prescriptions not only of the ancient Greek and Byzantine doctors but also by other Italian doctors, as the anonymous manuscript number 25 of the Dimitsanas' School in Peloponnesos titled "*Popular remedies selected from many books and expert doctors, Galen, Hippocrates, Meletios, Jacob of Mainis, Matiolus, Castor and many others Italian philosophers and doctors*". Also manuscript No. 97 (pages 557-694) of the Library of the Monasteri Olympiotissa contains texts of the Italian Doctor Castor Durante.

In some popular remedies there are a lot of prescriptions, as for example manuscript number 16 of the Library of Iasi, in which the prescriptions were collected in 50 years of 18th century and manuscript number 8 of the Monasteri of Scopelos island, in which there are 1.390 prescriptions for various diseases. In some manuscripts there are drawings, which might be for phlebotomy, of the exterior of the human body such as in the manuscript of the 16th century number 218 of the Library of Monastery Iviron in Mount Athos titled "*New popular remedies selected from old and authentic doctors*" and also in a manuscript of Nicolaos Agrafiotis¹⁷, who has also written other works such as the "*Medical Book*", and "*Farmacopeea*", which contain texts selected from ancient Greek doctors and later Italian doctors.

C. The third category of the Greek Medical Manuscripts contains those which are translation from European medical books. We have found 128 such manuscripts and indicatively mention some of them.

The book "*Geoponicon*" published in Venice in 1643, and its texts have been found in two manuscripts. We note that the text of this work was from the Doctors Castor Durante, (1526-1590), the head physician of Papas Sextos the 5th and Pietro Andrea Mattioli¹⁸, (1501-1577). The "*Anatomy*" of Hispanian Doctor Juan Valverde de Hamusco was translated in Greek by Leandros Patousas in 1723 and there are two manuscripts of this work in the National Library of Greece¹⁹ (No. 1487)

¹⁷ Public Record Office, Greece, number 47, G. Ladas 65.

¹⁸ See Agapios Landos, *Geoponicon*, Venice 1643, Study edition, Introduction, Comments, Intex D.D. Kostoula, Volos 1991.

¹⁹ Kodellas, Pan. S., "Veasalius-Valverde-Patousasa: The unpublished manuscript of the first modern anatomy in the Greek language (i.e the translation by L. Patousas of Valderle's "Anatomia", National

and the Library of the Greece Parliament (No. 151). There are four anonymous manuscripts²⁰ dated 1789 of the translation of the book by Giov. Capello, (1690?-1764), «*Lessico Farmaceutico-chimico*», Napoli 1775. There are nine manuscripts after 1745 of the translation by Doctor Alexander Giakouleas²¹ of the book by John Allen, *Synopsis universalae medicinae practicae*, London 1719.

We would also like to mention two manuscripts, one dated 1693 and the other 1742, which contain the translation by Doctor Georgios Homeros²² of Aphorisms by the hippocratic Doctor Giorgio Baglivi, (1668-1706). The same Greek Doctor translated from the work of Jean Fermel, (1497-1558), “*Medicina*”, 1554, the third part “*About pulse and urine*” and also a part from the work of Michaelis Etmuller, “*Chimia rationalis ac experimentalis curiosa*, 1684, and in 1745 translated the fourth chapter of the work “*Pharmacopee universalle*, by Nicolas Lemery, (1645-1715). The work of Antoine Baume, *Elements de pharmacie theorique et pratique*, Paris 1762, was translated from the Italian edition by doctor Konstantin Fitzios²³ from Ioannina, who also translated from the Italian edition the third part “*De morbis mulierum*” by Bernardinus Christinus, *Pratica Medicinale*, 1680, (pages 357-461).

There are two anonymous manuscripts in the National Library of Greece (No. 1495), one being a translation of Ber. Ramazzini’s book “*L’art de conserver le sante des princes*”, 1724, and the other (No. 2884) translated from Latin in 1789 from the work of Lazar Riverius, *Praxis Medica*”.

Conclusion

The medical knowledge of the ancient Greek and Byzantine doctors was not only transferred to Europe but it was included in the manuscripts which circulated from the 16th century and after in the Greek region. Furthermore the above mentioned manuscripts attributed to the development of the popular manuscripts, which are called quack remedies and which contain medical prescriptions for many diseases. Greek people during the serious political difficulties in the period of the 16th century and later used these manuscripts in order to cover their medical needs.

Occasionally the ancient Greek texts of Hippocrates, Galen and Dioscoridis were translated in modern Greek in order to be known to people, giving the Greek people the sense that they were somehow

Library of Greece Ms no. 1487)”, Peprinted from *Bulletin of the History of Medicine*, 1944.

²⁰ The Greek title is «*Λεξικόν κατά το ιταλικόν αλφάβητον φαρμακευτικόν χυμικόν του Ιωάννου Βαππιστού Καπέλλου, περιέχον όλα τα ιατρικά χυμικά τε και φαρμακευτικά οπού είναι εις χρήσιν σήμεραν*». See John Karas, as above, p. 155.

²¹ John Karas, as above, pp. 43-46.

²² John Karas, as above, pp. 117-122.

²³ John Karas, as above, pp. 140-141.

connected to the ancient Greeks. At the same time there were manuscripts which were translations of European books, from which the scientific medical knowledge was transferred to the Greek region. So there was in other words a transition from empiric to scientific medicine.

Generally the medical manuscripts of the period 16th to the beginning of 19th centuries would be an index for the general culture of Neo-Hellenism.

Δημήτριος Καραμπερόπουλος
Διδάκτωρ Ιστορίας Ιατρικής

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΑΤΡΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 16ου-ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙ.

Από τον 18^ο αιώνα άρχισαν να τυπώνονται Ιατρικά βιβλία στην ελληνική γλώσσα με πρώτο το «Αντιδοτάριον. Περί των ιοβόλων δηγμάτων και τινων άλλων τούτοις ομοίσις», Βενετία 1724, του ιατροφιλοσόφου Σταύρου Μουλαΐμου, ο οποίος σπούδασε στη Πάδοβα και έλαβε πτυχίο το 1713. Αργότερα κατά το 1745 μεταφράζεται από τον λόγιο Αντώνιο Στρατηγό και τυπώνεται στη Βενετία το βιβλίο Περί πυρετών²⁴ του διάσημου Ιταλού ανατόμου καθηγητού Domenico Giovanni Santorini (1681-1737), το όνομα του οποίου ως γνωστόν φέρει ο επικουρικός πόρος του παγκρέατος²⁵. Εκτοτε ο αριθμός των εντύπων ιατρικών βιβλίων αυξάνονταν προοδευτικά, ιδιαίτερα από τις αρχές του 19^{ου} αιώνας και μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837, αντικαθιστώντας τα ιατρικά χειρόγραφα, που κατά την περίοδο 16^{ου} και αρχές του 19^{ου} αιώνας κυκλοφορούσαν στον ελληνικό χώρο.

Οι Έλληνες που σπούδαζαν ακόμη από τον 16^ο αιώνα Ιατρική στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, κυρίως της Ιταλίας, (Πάδοβας, Παύιας, Πίζας), δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες του ελληνικού χώρου. Γι' αυτό στον ελληνικό χώρο από τον λαό χρησιμοποιούνταν τα ιατρικά χειρόγραφα για τις θεραπευτικές τους ανάγκες. Χαρακτηριστικές είναι οι φράσεις σε ορισμένα ιατρικά χειρόγραφα, που δείχνουν το σκοπό για τον οποίο γράφθηκαν. Σε χειρόγραφο του 17ου αι. ο ιατρός Νικόλαος Αγραφιώτης σημειώνει ότι το έγραψε «εις χρήσιν των νοσούντων και μάλιστα εις τα χωρία και τόπους όπου δεν ευρίσκονται ιατροί ουδέ φαρμακοπώλαι».

Σε ένα άλλο εκ 388 σελίδων χειρόγραφο του 1726 με τίτλο «Θησαυρός υγείας», που γράφθηκε από τον ιατρό Μιχαήλ Κοντοπίδη Μάρκελλο (1659-1705)²⁶, ο οποίος σπούδασε στην Πάδοβα, σημειώνεται ότι γράφθηκε «δια να τον μεταχειρίζονται εις ιατρίαν, όχι μόνον οι έμπειροι ιατροί, αλλά και κάθε άνθρωπος αμαθής, και κοινός, να ευρίσκει

²⁴Giovanni Santorini, *Istruzione, intorno alle febbri*, Venazia 1734, μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα με τίτλο *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περί πυρετών*, από τον λόγιο Αντώνιο Στρατηγό, Βενετία 1745.

²⁵ Βλ. Arturo Castiglioni, *Ιστορία της Ιατρικής*, ελληνική μετάφραση, 1961, τόμ. 2, σελ. 526 και 584.

²⁶ Για τον ιατρό Μιχαήλ Κοντοπίδη Μάρκελλο, (1659-1705), βλ. Αριστείδης Στεργέλλης, *Τα δημοσιεύματα των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Πάδοβας τον 17^ο και 18^ο αι'.*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1970, σελ. 224-226, Γ. Σ. Πλουμίδης, «Οι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών της Παδούης (Μέρος Α' Artisti), Συμπλήρωμα (έτη 1674-1701)», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 8, 1971, σελ. 188-204.

ωφέλειαν εις την ασθένειάν του μεταχειριζόμενος την ιατρίαν με επιμέλιαν και στοχασμόν». Μάλιστα στη σελ. 97 ο ιατρός σημειώνει ότι «τούτα όλα τα είδα με τα ομμάτιά μου, εις το σπιτάλε της πάντοβας όταν είμουν μαθητής, και επήγενα εις την μπράτικα καθημερούσιον χρόνους επτά, με τους ιατρούς, εις τον καιρόν του εκλαμπροτάτου μπορομαίου και σπινέλη και καζάλη, και μαρκέτη και ετέρων εις τους 1688».

Στο χειρόγραφο με τίτλο «Λεξικόν τρίγλωσσον των της ιατρικής παθών» στην ραχία ελληνική την απλή ελληνική και στην Ιταλική γλώσσα, ο Αλέξανδρος Κωνσταντίνου σημειώνει ότι το έγραψε το 1812 «προς μεγαλωτάτην ωφέλειαν τους την ιατρικήν μετερχόμενους εις τα μέρη της Ελλάδος», καθώς και «προς σαφεστέραν κατάληψιν των απλουστέρων ιατροδιδασκάλων».

Ο Διονύσιος Πύρρος, στη «Φαρμακοποιία» του, 1818, η οποία βρίσκεται και σε χειρόγραφο, είναι μετάφραση στο μεγαλύτερο μέρος από το βιβλίο του Luigi Brugnatelli, (1761-1818), καθηγητού της Χημείας στην Παιία, όπου σπούδασε, σημειώνει ότι «θέλει γένη πολλά ωφέλιμος εις τινας δυστυχείς ημών αδελφούς, οι οποίοι υστερούνται των προς το ζήν αναγκαίων, δεν δύνανται να προσκαλέσωσιν ιατρούς πολλούς εις τον οίκον τους».

Παρόμοια στα 1724 και ο ιατρός Σταύρος Μουλαΐμης²⁷ σημειώνει ότι έγραψε το βιβλίο του, που κυκλοφόρησε και σε χειρόγραφο, «δια τας χρείας και ανάγκας των απόρων και πενήτων ανθρώπων», ενώ ο Μπαλάνος Βασιλόπουλος στα 1719 ερμηνεύει τους αφορισμούς του Ιπποκράτη «όχι δια τους ικανώς σπουδάσαντας [την ιατρική], όσον δια τους μη δυνηθέντας φθάσαι εις το ωρισμένον όρον της θεωρίας της ιατρικής, εις δε το πρακτικόν μόνον ασκηθέντας μέρος».

Τα ελληνικά ιατρικά χειρόγραφα²⁸ της εξεταζομένης περιόδου, που έχουν εντοπισθεί σε διάφορες Βιβλιοθήκες, μπορούμε να τα κατατάξουμε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

Α. Χειρόγραφα με κείμενα αρχαίων Ελλήνων και Βυζαντινών ιατρών.
Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει 218 χειρόγραφα. Εξ αυτών τα 123 αναφέρονται στους αρχαίους Έλληνες ιατρούς και τα περισσότερα στους Ιπποκράτη, (Περί φύσεος ανθρώπου, Όρκος, Αφορισμοί κ.ά.), Γαληνό, Διοσκορίδη και λίγα στους Ξενοκράτη, Αρεταίο, Ρούφο και Αδαμάντιο. Στους Βυζαντινούς ιατρούς αποδίδονται 95 χειρόγραφα και συγκεκριμένα στους Παύλο Αιγινήτη, Αέτιο, Ιωάννη Ακτουάριο, Νεμέσιο, Μελέτιο, Αλέξανδρο Τραλλιανό, Ιωάννη επίσκοπο

²⁷

²⁸ Βασική πηγή της μελέτης αποτέλεσε το σημαντικό βιβλίο του Γιάννη Καρά, *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*. Τόμος Γ', *Οι επιστήμες της ζωής*, Αθήνα 1994.

Πρισδριανών, Θεόφιλο Πρωτοσπαθάριο, Συμεών Σηθ, Μάξιμο Πλανούδη, Νικόλαο Μυρεψό, Μιχαήλ Ψελλό.

Ενδιαφέρον έχει να τονίσουμε ότι η ερμηνεία από τον Γαληνό των Αφορισμών του Ιπποκράτους αποδίδονται στην νέα ελληνική και σχολιάζονται από τους λογίους Μάρκο Πορφυρόπουλο σε 8 χειρόγραφα από το 1713 κ. εξ. και Μπαλάνο Βασιλόπουλο το 1719 κ. εξ. σε 15 χειρόγραφα. Επίσης, ο ιατρός Ιωάννης Κλάδος²⁹ στα 1823 απέδωσε στη νεοελληνική γλώσσα τα έργα του Ιπποκράτους «*Περί αέρων, υδάτων και τόπων*», «*Νόμος*» και του Γαληνού «*Ότι άριστος ιατρός και φιλόσοφος*». Σημειώνουμε ότι ο Κοραής³⁰ στα 1816 είχε εκδώσει στο Παρίσι με αντίστοιχη γαλλική μετάφραση τα ανωτέρω τρία έργα.

Το έργο του Διοσκορίδου «*Περί ύλης Ιατρικής*» έχει καταγραφεί σε δεκαέξι χειρόγραφα. Ενδιαφέρον έχει να τονίσουμε ότι ένα χειρόγραφο που απόκειται στη Μονή Κουτλουμουσίου του Αγίου Ορους αποδόθηκε το 1624 στη νεοελληνική γλώσσα από τον ιερομόναχο Νικηφόρο Πριγγιλέα τον Αθηναίο, μετά από παράκληση ενός κατοίκου από τον Τύρναβο της Λαρίσης και τούτο «*εις ωφέλειαν μεν αυτού και των εκείσε όντων εμπειρικών ιατρών*». Επίσης άλλο ένα χειρόγραφο με το έργο «*Περί ύλης ιατρικής*», που απόκειται στη Βιβλιοθήκη Μηλεών Πηλίου, γράφθηκε το 1774 από κάτοικο του χωριού, για να χρησιμοποιηθεί προφανώς για τις θεραπευτικές ανάγκες του ιδίου και των κατοίκων της περιοχής του.

Β. Ανώνυμα χειρόγραφα. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται 334 χειρόγραφα. Εξ αυτών με περιεχόμενο την Ιστορία της Ιατρικής έχουν βρεθεί δύο χειρόγραφα του τέλους του 18^{ου}. Μάλιστα το ένα με τίτλο «*Ιστορία συνοπτική περί της αρχής και προόδου της ιατρικής τέχνης και τινων περί αυτήν ευδοκιμησάντων ανδρών*» είναι αντιγραφή του βιβλίου του 1794 του ιατρού Κωνσταντίνου Μιχαήλ, ο οποίος σπούδασε στην Βιέννη.

Με περιεχόμενο την κυκλοφορία του αίματος έχουν εντοπισθεί δύο χειρόγραφα, που ακόκινται στη Ρουμανία και στην Ελλάδα, με τίτλο «*Περί του μικροκόσμου και της κυκλοφορίας αυτού και πώς γίνεται η κυκλοφεής κίνησης του αίματος ολίγα τινα*». Με περιεχόμενο διαιτητικό Περί διαίτης γερόντων, δίαιτα προφυλακτική εις ποδάγραν κλπ. έχουν καταγραφεί δέκα χειρόγραφα, ενώ 23 χειρόγραφα έχουν βρεθεί να περιέχουν σε αλφαβητική μορφή τα ονόματα των ασθενειών και των βοτάνων.

Τα περισσότερα ανώνυμα ιατρικά χειρόγραφα είναι τα λεγόμενα ιατροσόφια, που είναι στη βάση των έργων των αρχαίων Ελλήνων

²⁹ Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, αρ. χειρογράφου 51.

³⁰ Βλ. Φίλιππος Ηλιού, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια, Τόμ. Πρώτος, Αθήνα 1997, αρ. 1816.46.

ιατρών και της λαϊκής ιατρικής³¹ με θεραπευτικές οδηγίες και συνταγές. Εντυπωσιάζει ο μεγάλος αριθμός ανωνύμων χειρογράφων λαϊκών συνταγολογιών, στα οποία βρίσκονται οι θεραπευτικές συνταγές της περιόδου 16^{ου} αι.-19^{ου} αι. Τα συνταγολόγια, τα ιατροσόφια περιείχαν θεραπευτικές πρακτικές για τις ασθένειες και τις ιδιότητες των βοτάνων και κατ' αυτόν τον τρόπο οι κατοικοί κάλυπταν την έλλειψη επιστημόνων ιατρών, ή ήταν βοήθημα σε εκείνους, που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προσκαλέσουν ιατρό.

Εχουμε παρατηρήσει ότι αρκετά ανώνυμα ιατροσόφια αρχίζουν κατά κανόνα με το όνομα του Ιπποκράτους, Γαληνού, Διοσκορίδου και Μελετίου και τούτο διότι οι συντάκτες τους πιθανόν να ήθελαν να δώσουν ίσως μεγαλύτερη βαρύτητα στις συνταγές τους ή προέρχονταν από κάποιο κοινό πρότυπο³², που θα συντάχθηκε κατά τον 16^ο αι. Επίσης ενδιαφέρον έχει να αναφέρουμε ότι μερικά Ιατροσόφια περιέχουν συνταγές όχι μόνο των αρχαίων και βυζαντινών ιατρών αλλά και άλλων μεταγενεστέρων Ιταλών ιατρών, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουμε του 18^{ου} αιώνα το ανώνυμο χειρόγραφο αρ. 65 της Σχολής Δημητσάνης, με τίτλο «*Ιατροσόφιον εκλεγμένον εκ πολλών βιβλίων και ιατρών εμπείρων, Γαληνού Ιπποκράτους, Μελετίου, Ιακώβου του Μαΐνης, Μετεώλα, Κάστορα και άλλων πολλών Ιταλών φιλοσόφων και ιατρών συναθροισμένα και εμπρώτοις περί των στοιχείων*». (Καράς σελ. 186).

Ορισμένα γιατροσόφια περιέχουν πολλές συνταγές, όπως ενδεικτικά μνημονεύουμε τον κώδικα I.16 της Βιβλιοθήκης Ιασίου στον οποίο συγκεντρώθηκαν μεταξύ των ετών 1736 και 1784 και τον κώδικα αρ. 8 Μονής Μεταμορφώσεως Σκοπέλου, στον οποίο περιέχονται περί τις 1390 συνταγές.

Ακόμη σε μερικά χειρόγραφα υπάρχουν και ιχνογραφήματα με την προσθία και οπισθία εξωτερική όψη του ανθρωπίνου σώματος, όπως στο χειρόγραφο του 16^{ου} αιώνας, που απόκειται στο Άγιον Όρος, «*Νέον ιατροσόφιον εκλεγμένον εκ παλαιών και επισήμων ιατρών*». Επίσης και σε χειρόγραφο του Νικολάου Ιερόπαιδος, ο οποίος είχε μερικά ακόμη χειρόγραφα έργα «*Βίβλος ιατρική*», «*Φαρμακοποιία*», που συνέλεξε από παλιούς ιατρούς καθώς και από νεώτερους Ιταλούς τους «*Ματαιόλου, Βρυέλου και Ιακώβου του Ολερίου του Ιταλού*».

Γ. Χειρόγραφα με μεταφράσεις ευρωπαϊκών ιατρικών βιβλίων.

Η τρίτη κατηγορία των ελληνικών ιατρικών χειρογράφων περιλαμβάνει εκείνα που είναι μεταφράσεις από ευρωπαϊκά ιατρικά βιβλία και έχουν εντοπισθεί 108 τέτοια χειρόγραφα. Ενδεικτικά μνημονεύονται μερικά εξ αυτών: Το «*Γεωπονικόν*»³³ του Αγαπίου Λάνδου, Βενετία 1643, κυκλοφόρησε στον ελληνικό χώρο σε 25 επανεκδόσεις και σε δύο

³¹ Αγαμέμνων Τσελίκας, «*Τα ελληνικά γιατροσόφια: Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων*», στο Θανάσης Διαμαντόπουλος (επιμ.) *Ιατρικά Βυζαντινά χειρόγραφα*, Σπουδαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής-Ιατρική Σχολή Αθηνών, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1995, σελ. 57-69.

³² Βλ. Αγαμ. Τσελίκας, ό. π., σελ. 61.

χειρόγραφο, έχει διπαπιστωθεί ότι τα κείμενα είναι από έργα του πολυγραφώτατου αρχιατρού του Πάπα Σέξτου του 5^{ου}, του Castor Durante, (1526-1590), και του Pietro Andrea Mattioli, (1501-1577).

Η Ανατομία του Ισπανού ιατρού Juan valverde de Hamusco από την ιταλική μετάφραση ο Λεάνδρος Πατούσας την μετέφρασε στα 1723. Υπάρχουν δύο χειρόγραφα, ένα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και ένα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ο λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας μετέφρασε από τα Ουγγρικά το βιβλίο του Σαμουήλ Ρατζ, *Ιατρικάι Παραινέσεις*, Πέστη 1787, το οποίο επί πλέον βρίσκεται και σε δύο χειρόγραφα (σελ. 308).

Τέσσερα ανώνυμα χειρόγραφα είναι μετάφραση του έργου του Gio. Battista Capello, (1690?-1764) «*Lessico Farmaceutico-chimico, contenente li rimedj piu usati nella medicina*», Νεάπολη 1775. Τα χειρόγραφα φέρουν τον τίτλο «*Λεξικόν κατά το ιταλικόν αλφάβητον φαρμακευτικόν χυμικόν του Ιωάννου Βαπτιστού Καπέλλου, περιέχον όλα τα ιατρικά χυμικά τε και φαρμακευτικά οπού είναι εις χρήσιν σήμερον*», 1789.

Το βιβλίο του John Allen, *Synopsis universalae medicinae practicae, sive doctissimorum virorum de morbis eorumque causis ac remediis judicia*, London, First edition, 1719, μεταφράσθηκε από τον ιατρό Αλέξανδρο Γιακουλέα στα ελληνικά και έχουν καταγραφεί εννέα χειρόγραφα από το 1745 κ.εξ.

Μετάφραση των αφορισμών του ιπποκρατιστού ιατρού του 17^{ου} αι. Giorgio Baglivi³⁴ έγινε από τον ιατρό Γεώργιο Ομηρο εκ Σμύρνης και βρίσκονται σε δύο χειρόγραφα. Ένα του 1693-1695 και το δεύτερο του 1742 (Καράς 117-120) «*Αφορισμοί Γεωργίου Μακλιβίου διδασκάλου της ιατρικής τέχνης εις την Ρώμην...μεταφρασθέντες εκ του λατινικού ιδιώματος...*». Μάλιστα, στο ίδιο χειρόγραφο μεταφράζει από τα λατινικά και αφορισμούς του Ιπποκράτους και ερμηνείες του Γαληνού εις αυτούς.

Επίσης ο Γεώργιος Ομηρος μετέφρασε το τρίτο μέρος του έργου του Jean Fernel, (1497-1558), *Medicina*, Παρίσι 1554, με τον τίτλο, «*Ιωάννου Φερνελίου Αμπιανού, Περί σφυγμών και ούρων Βιβλίον Γ, μεταγλωττισθέν εκ του λατινικού ιδιώματος εις την απλήν των Ελλήνων φράσιν*» και απόσπασμα από το έργο του Michael Ettmuller, (1644-1683), «*Chemia experimentalis atque ratioanlis curiosa*», 1684 «*Μιχαήλ Εττμουλέρου φιλοσοφοϊατρού, περί αλλοιώσεως ζυνης κακοχυμίας*». Ακόμη μετέφρασε το 4^ο Κεφάλαιο του Nicolas Lemery, (1645-1715) «*Pharmacopoeie universalle*», Παρίσι 1679, «*Κεφάλιον Δ' της φαρνακοποιίας του Νικολάου Λεμερί περιέχον εν επιτομή ένα λεξικόν*

³³ Βλ. Αγαπίου Λάνδου, *Γεωπονικόν*, Βενετία 1643, επιμέλεια κειμένου-εισαγωγή-σχόλια-γλωσσάριο Δ.Δ. Κωστούλας, Βόλος 1991.

³⁴ Για τον Giorgio Baglivi, (1668-1706), *Opera Omnia medica practica et anatomica*, Lyon 1704,

φαρμακευτικόν, εις το οποίον περιέχεται η ετυμολογία πολλών λέξεων, ταις οποίαις επιχειρίζεται η φαρμακεία. Μεταφρασθέν εκ του ιταλικού ιδιώματος εις την απλήν των Ελλήνων φράσιν παρά Γεωργίου Ομήρου Σμυρναίου, εν Σμύρνη έτου αψμε' (1745) εν μηνί Μαΐω κ'».

Το έργο του «Antoine Baume, *Elements de pharmacie theorique et pratique...avec une table des vertus et doses des medicamens*, Παρίσι 1762, ο ιατρός Κωνσταντίνος Φίτζιος από τα Ιωάννινα μετέφρασε από την ιταλική έκδοση με τίτλο «Στοιχεία της θεωρητικής και πρακτικής φαρμακοποιητικής...του κυρίου Μπομέ, διδασκάλου φαρμακοποιού του Παρισιού και καθηγητού της χυμικής». Επίσης ο ίδιος ιατρός ο Κων. Φίτζιος μετέφρασε από τα Ιταλικά το τρίτο μέρος «*Εγχειρίδιον περί παθών των γυναικών*» “*De morbis mulierum*” του Bernardinus Christinus, *Riverius Reformatus sive Praxis Medica...*, London 1680, σελ. 357-461».

Ένα χειρόγραφο του 1737 του ιατρού Νικολάου Βλαστού «*Βιβλίον καλούμενον Γεωπονικόν ου Αντωνίου Τεσγόμπι από την Μοντανιάνα εις ιαταλικήν φράσιν και ψηφία και μεταγλωττισμένον εις την ρωμαϊκήν και απλήν φράσιν..Περιέχον πάσαν λογής ιατρικόν μετά τας ενεργείας αυτών και με κάθε γενεάς τέχνην γενομένα*» είναι μετάφραση βιβλίου του του Ιταλού ιατρού Antonio Tesgobi de Montaniana.

Δύο ανώνυμα χειρόγραφα είναι μετάφραση ευρωπαϊών βιβλίων. Το πρώτο με τίτλο «*Βερναδίου Ραματζίνη, του και πρώτου διδασκάλου, της ιατρικής τέχνης υπόμνημα, ήτοι εγχειρίδιον περί του πως δη διαφυλλάττειν την υγείαν των ηγεμόνων*», είναι μετάφραση του βιβλίου Bernardino Ramazzini³⁵, (1633-1714), *L' art de conserver le sante des princes*, 1724. Το δεύτερο σε δύο χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος φέρει τον τίτλο «*Διδασκαλία της ιατρικής τέχνης του σοφωτάτου συγγραφέως Ρηβερίου, μεταγλωττισθείσα εκ της λατινικής διαλέκτου εις την ημετέρων διάλεκτον*» 1789, (σελ. 403) και είναι μετάφραση του έργου του Lazar Riverius, (1589-1655), *Praxis Medica*, 1658 (Καράς 149).

Συμπέρασμα

Η ιατρική γνώση των αρχαίων Ελλήνων και Βυζαντινών ιατρών δεν μεταφέρθηκε μόνο στη Δύση, αλλά συμπεριλήφθηκε και στα χειρόγραφα που κυκλοφόρησαν μετά τον 16^ο αι. στον ελληνικό χώρο. Επί πλέον συνέβαλαν στην ανάπτυξη των λαϊκών χειρογράφων με ιατρικές συνταγές για τις διάφορες ασθένειες, τα αποκληθέντα ιατροσόφια, που κατά κανόνα κατά τις δύσκολες πολιτικοκοινωνικές καταστάσεις της εξεταζομένης περιόδου ο λαός χρησιμοποιούσε για να καλύψει τις θεραπευτικές του ανάγκες. Μερικές φορές τα αρχαία

³⁵ F. Garisson, *An introduction ...*σελ. 319-320.

ελληνικά κείμενα, όπως του Ιπποκράτους, Γαληνού και Διοσκορίδου, αποδώθηκαν στη νεοελληνική γλώσσα για να γίνουν κατανοητά και από το λαό.

Παράλληλα έχουμε και χειρόγραφα που είναι μετάφραση ευρωπαϊκών βιβλίων, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης από την Ευρώπη στον ελληνικό χώρο. Έχουμε δηλ. το πέρασμα από την εμπειρική στην επιστημονική ιατρική. Γενικά τα ιατρικά χειρόγραφα της εξεταζομένης περιόδου αποτελούν ένα δείκτη της γενικότερης πνευματικής κατάστασης του νέου Ελληνισμού.

1. Title page of the first Greek Medical book of Dr. Stavros Moulaimis, "*Antidotarion*", Venice 1724.
2. Title page of the Greek book about fever, Venice 1745, which is translation of the book "*Instruzione, intorno alle feбри*" by the Italian professor of Anatomy, Dominico Giov. Santorini, Venice 1734.
3. The manuscript title "*Dictionary in three languages of the maladies in medicine*" in ancient, modern Greek and Italian, by Dr. Alexander Konstantinou, 1812.
4. Title page of the book by Dr. Dionisios Pyrros, "*Pharmacopeia*", 1818, which was translated from the book of Luigi Brugnatelli, 1811, professor in Pavia
- 5-6. Galen's interpretations of Aphorisms of Hippocrates translated and commented in the modern Greek language by Markos Porfyropoulos.
- 7-8. A manuscript of Dioscuridis, "*De materia medica*", which was written in 1774 by a habitant of the village Milies of Mount Pelio.
9. An anonymous manuscript "*Short history of medicine*", which ends by mentioning the French Doctor Philippe Pinel.
- 9a. Another anonymous manuscript in History of Medicine, which is a transcription of the Greek book by Doctor Konstatnin Michael "*Diaititiki. Short History about beginning and progress of medicine art*", Vienna 1793.
- 10-11. The two anonymous manuscripts of 18th century "*About microcosm and its circulation and a little as to how the circular movement of blood is done*".
- 12-12a. Three drawings of the exterior of the human body in a manuscript of 16th century from the Library of Monastery Ibiron of Mount Athos.
- 12b. A drawing of the exerior of the human boby in a manuscript from the Public Record Office of Greece.
- 13-14. The manuscripts "*Medical book*" and "*Farmacopeia*" by Nicolaos Agrafiotis with texts selected from ancient Greek and Italian Doctors.

15. Title page of the book “*Geoponicon*”, Venice 1643, by Agapios Landos, which has been found in two manuscripts and its texts originated from the Italian Doctors Castor Durante (1526-1590) and Pietro Andrea Mattioli (1501-1577).

16-17. Two manuscripts of “*Anatomy*” by Juan Valverde de Hamusco, which were translated in Greek by Leandros Patousas in 1723.

18. Title page of the Greek translation of the book “*Medical precepts*” by Samuel Ratz, professor in Pest and Vienna, which was also in two manuscripts.

19. A manuscript which contains the translation by the Greek Doctor Georgios Omiros of Aphorisms by the hippocratic Doctor Giorgio Baglivi (1668-1706).

GREEK MEDICAL MANUSCRIPTS OF THE PERIOD OF 16TH-MIDDLE 19TH CENTURIES

Karaberopoulos Demetrios
Oeconomopoulou Alexandra

International Hippocratic Foundation of Kos,
Athens, Greece

The purpose of the announcement is to examine the Greek medical manuscripts of the periods of the 16th-to the middle of the 19th century, which circulated in the Greek communities, instead of printed books. From our research we have concluded that the Greek medical manuscripts are to be divided into three categories:

A). The first category includes 123 manuscripts of medical texts of ancient Greek and 95 of Byzantine doctors. Analytically 57 are with the name of Hippocrates, 67 of Galen, 16 of Dioscorides and few of Xenocrates, Aretaeus, Rufus of Ephesus and Asclipiades.

Medical manuscripts have been found of the Byzantine epoch of the doctors: Paulus of Aegina, Aetius, Johannes Actuarius, Nemesius, Meletius, Alexander of Tralles, John bishop of Prisdrianon, Theophilus Protospatharios, Symeon Sethes, Maximos Planudes, Nicolaos Myrepsos, Psellos.

B). The second category includes 334 unnamed medical manuscripts, which are mainly prescriptions and were used by people in order to face their therapeutic needs, due to the lack of doctors and the high cost of medication.

C). The third category contains 108 medical manuscripts, which are translations of European medical books, as of John Allen's, Jean Fermel, Michael Ettmyler, Nicolas Lemery, Juan Valverde de Hamusso, and the book *Elements de Pharmacie* Paris 1762.

Conclusion: It is therefore ascertained that during the 16th and up to the middle of 19th century in the Greek communities circulated medical manuscripts, which contained the traditional medical knowledge but there are others which contained the modern European medical knowledge.